

Л. А. Кацапаў (Беларусь, Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна)

МЕНАВІТА, МЫТНЯ, ТРАВЕНЬ – ШТО ЗА СЛОВЫ?

У гісторыю беларускай літаратурнай мовы 50-я – пачатак 60-х гадоў мінулага стагоддзя ўвайшлі як перыяд адноснай стабілізацыі і ўстойлівасці яе граматычных і лексічных норм. Але з сярэдзіны 60-х гадоў пад дэвізам “Няхай мова развіваецца!” у літаратурны ўжытак пачалі ўводзіцца вузкадыялектныя моўныя рысы і штучныя ўтварэнні, не лічачыся з рэкамендацыямі існуючых навуковых дапаможнікаў. Па гэтаму ў лютым 1972 г. у Акадэміі навук БССР была праведзена шырокая нарада па абмеркаванню надзённых пытанняў павышэння культуры сучаснай беларускай пісьмовай і вуснай мовы. Матэрыялы нарады часткова выкладзены ў газетных артыкулах народнага пісьменніка Беларусі віцэ-прэзідэнта АН БССР К. Крапівы [6] і дацэнта Магілёўскага педінстытута Г. Клюсава [5].

Падвергнутыя крытыцы рэфарматыры беларускай літаратурнай мовы на некаторы час прыціхлі ў адносінах да граматычнага ладу, але пазней пераклучылі свае намаганні на слоўнікавы састаў. Гэта дасягалася заменай існуючых традыцыйных слоў, па паходжанню агульных для беларускай і рускай моў, дыялектызмамі, штучнымі наватворамі, а таксама паланізмамі, украінізмамі і інш. Гэты працэс аказаўся сінхронным з тымі грамадска-палітычнымі і сацыяльна-эканамічнымі зменамі, што пачаліся з 1985 г. пад назвай “перабудова”, а затым – “рэформы”.

Прыхільнікі пераўтварэння беларускай літаратурнай мовы пачалі ўзмоцнена прапагандаваць тыя арфаграфічныя, граматычныя і лексічныя нормы, якія існавалі да рэформы 1933 г. Так, перадача “Роднае слова” Беларускага тэлебачання і радыёвяшчання павяла рашучую барацьбу за выкараненне з беларускай мовы лексічных сродкаў, агульных для рускай і беларускай моў. Прапаноўвалася, напрыклад, замест *лапата* ўжываць

толькі *рыдлёўка* і адпаведна *мерапрыемства* – *імпрэза*, *мінута* – *хвіліна*, *поезд* – *цягнік*, *прадстаўнік* – *рэпрэзэтант*, *рад* – *шэраг*, *рысунак* – *малюнак*, *сорт* – *гатунак* і інш. Такую тэндэнцыю нельга нават назваць пурызмам, паколькі ў большасці выпадкаў прапануюцца звычайныя польскія словы. Падобныя рэкамендацыі не засталіся незаўважанымі, у прыватнасці ў навуковым стылі літаратурнай мовы: *асобнік*, *досвед*, *злучыва*, *народзіны*, *памежжа*, *повязь*, *прыпавесць*, *стасунак*, *сярэднявечча*; *пекны*, *тамтэйшы*; *веставаць*, *увечніць*; *перадусім*, *тамсама*, *насамрэч* і г. д. Такія словы не абазначаюць нейкія новыя паняцці, прыкметы, дзеянні, для абазначэння якіх адсутнічаюць адпаведныя сродкі ў слоўніках. Тут праяўляецца свядомае імкненне аўтараў і рэдактараў не лічыцца з рэкамендацыямі нарматыўных граматычных і лексікаграфічных дапаможнікаў, паказаць сваю арыгінальнасць.

Узвышэнне грамадска-культурнай ролі беларускай літаратурнай мовы, наданне ёй статуса дзяржаўнай павінна было б суправаджацца асабліва пільнай увагай да яе ўнармаванасці і стабільнасці, да захавання яе традыцыйных арфаграфічных, граматычных і лексічных норм. Гэта прызнаецца агульнай заканамернасцю ў гісторыі літаратурных моў: “Чым больш прымнажаецца помнікаў культуры на дадзенай жывой мове, з аднаго боку, і чым вышэйшым становіцца агульны культурны цэнз грамадства, з другога, тым больш замаруджаным становіцца развіццё літаратурнай мовы... Запавольванне ў развіцці літаратурнай мовы азначае, што яна больш поўна ажыццяўляе сваю асноўную функцыю – забяспечваць сувязь паміж пакаленнямі, злучаць гаворачых з культурай папярэдніх эпох” [7, с. 39].

Адкрываючы рэспубліканскую канферэнцыю па пытаннях правапісу беларускай мовы 19–20 лістапада 1992 г., Н. Гілевіч, пералічваючы імёны выдатных майстроў слова (К. Чорны, К. Крапіва, М. Танк, П. Панчанка, І. Мележ, А. Куляшоў, А. Пысін, Я. Брыль, М. Лынькоў і інш.), канстатаваў: “Усю Беларусь аб’яднала (літаратурная мова – Л. К.) у гэтых і іншых імёнах! І ўсім ім літаратурная мова служыла, а каму і сёння служыць як паслухмяны інструмент, і прэтэнзій ад іх на тое, каб радыкальна перайначыць, рэфармаваць правапіс, здаецца, не было. Дай Божа, каб у наступныя пяцьдзсят гадоў паявіліся такія майстры слова, якія аб’яднала яна ў папярэднім паўстагоддзі” [1]. Усё сказанае Н. Гілевічам прыдатна і да лексічнага складу мовы.

Староннікі развіцця беларускай мовы ў напрамку адрыву, адштурхоўвання ад рускай стварылі ў ліпені 1989 г. Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны. У сваёй газеце “Наша слова” ТБМ змясціла матэрыялы, якімі прапануецца замяніць слова *аліфа* на *пакост* і адпаведна *аптэка* – *зельня*, *варатар* – *брамнік*, *засядацель* – *лаўнік*, *кафэ* – *кавярня*, *кашалёк* – *вацок*, *магазін* – *крама*, *напітак* – *напой*,

пісьмо – ліст, ручка – асадка, савет – рада, тыраж – наклад, цыркуляр – абержнік, чай – гарбата, чайнік – імбрыя, май – травень і г. д.

Беспадстаўнасць такіх замен пераканальна паказана А. І. Жураўскім [3, с. 30]. Па сведчанню вядомага гісторыка мовы, ва ўсіх помніках старабеларускай пісьменнасці ўжываецца толькі назва *май*, у картатэцы “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” няма ніводнай карткі на слова *травень*. Такая назва невядома і сучасным беларускім гаворкам, яе не фіксуюць нават дыялектныя слоўнікі, якія адлюстроўваюць лексіку поўдня Беларусі, дзе можна было б чакаць такую назву пад уплывам украінскай мовы. Узятая Таварыствам беларускай мовы з эмігранцкага друку слова *травень* трапіла нават у акадэмічныя выданні.

На хвалі бурных падзей жыцця ў канцы мінулага стагоддзя ўсплыло з глыбінь часу слова *мытня* і іншыя з каранем **МЫТ-:** *мытнік, мытны*. У слоўніках гэтае слова тлумачыцца сінонімам *таможня*, гэта значыць, гукавы комплекс *м-ы-т-н*-а сучаснаму беларусу незразумелы.

У старажытнасці *мыт, мыта* (ад *мыць*) – гэта *пошліна, ачыстка* [2].

Мыта (мыт) у Вялікім княстве Літоўскім збіралі *мытнікі* ў спецыяльных памяшканнях – каморах, дзе тавары аглядалі і ацэньвалі.

На працягу стагоддзяў у *мытнікаў* накапіўся вялікі вопыт ва ўзаемаадносінах з купцамі і гарадской казной. Не дзіва, што за гэты “вопыт” да назвы *мытнік* народ знайшоў сінонімы *ашуканец, махляр, хітрун*. Як гавораць, пакінулі жывое ды пайшлі шукаць мёртвае. Знайшлі... Вось такі выйшаў кур’ёз.

Цяпер разгледзім другую сінанімічную пару – часціцы *іменна* і *менавіта*. У Тлумачальным слоўніку беларускай мовы чытаем: *менавіта* – тое, што і *іменна*.

Наяўнасць у балгарскай мове *именно* і ў сэрбскахарвацкай *наиме* дазваляе лічыць гэтую лексему агульнаславянскай [4]. Часціца *менавіта* не мае прамых лексіка-фанетычных адпаведнасцей у другіх славянскіх мовах, акрамя польскай – *miapowicie (мяновіце)*. Абодва словы, зразумела, паходзяць ад назоўніка *імя*. Паколькі *іменна* па гукавому складу больш суадносіцца з рускім *именно*, то па “закону адштурхоўвання ад рускай мовы” ў сучасным беларускім друку поўнасьцю пануе *менавіта*.

Важна тут звярнуць увагу на тое, што ў ТСБМ *іменна* суседнічае ў прыёмнай кампаніі “родзічаў”: *іменны, імяннік, імянны, імяніны, імянны, а менавіта* падаецца ў акружэнні “чужакоў”: *мена, менавы*. Гэта азначае, што перавага павінна аддавацца часціцы *іменна*, семантыка якой больш празрыстая.

Як ужо сказана, сярод мора слоў цяпер раскашуе *менавіта*, якое іншы раз устаўляецца ў выказванне для аздобы яго як адзнака “беларускасці”. Мала таго, негаваркое, цьмянае і няўключнае на беларускай моўнай глебе польскае *менавіта* яшчэ і паразітуе на месцы

часціцы якраз, якая часта можа выражаць аднолькавае сэнсавое адценне з іменна.

Уяўляецца карысным звярнуць увагу на выкарыстанне часціц у творах розных аўтараў і розных часоў. Так, у рамане Я. Коласа “На ростанях” (537 с.) намі выяўлены 3 ужыванні слова *іменна*, 12 – *якраз* і нуль – *менавіта*. У аповесці В. Быкава “Дажыць да світання” (128 с.) – зусім іншая карціна: нуль – *іменна*, 4 – *якраз* і 13 – *менавіта*.

У сказе *Наогул вайна бязлітасная да кожнага, але сапраўды першым на фронце гіне баязлівец – менавіта той, хто болей за іншых даражыць жыццём* больш прыйшлася б да месца часціца *якраз*, чым “прыблуда” *менавіта*, падкрэсліўшы вартасную прысутнасць займенніка *той* без катэгарычнасці, якая тут спрэчная, але з дастатковай выразнасцю. Тут “прыблуда” – рэакцыя на тое, што доктар гістарычных навук І. Ласкоў так назваў стараславянскую мову (Гл.: ЛіМ, 1992, 27 сакав., с. 15).

Не на карысць *менавіта* і яе шматскладовасць. Гэта самая грувасткая часціца ў мове, ды яшчэ з націскам аж на трэцім складзе, з-за чаго за час вымаўлення паспявае страціць вагу свайго ўдакладняльна – азначальнага значэння. Паспрабуем вымавіць: *іменна* так і *менавіта* так. Розніца адчувальная.

У апошнія два дзесяцігоддзі пазбаўлена сваёй ролі і дамінанта аднаго з самых вялікіх сінанімічных радоў – *многа*. На яе месцы вылучана *шмат* (з дзеяслоўнай асновай: *шмат-а-ць* → *шмат* (‘абрываць’, ‘кавалак ч.-н.’) → *шмат* (у вялікай колькасці што-н., ад стараж. мн. л. Р.: шмат – ъ).

Узоры валодання лексічным багаццем мовы даюць нам класікі літаратуры: *Не спяшаецца яна [Прыпяць] выносіць дабро палескіх балот. А яго так многа...* (Я. Колас); *Шмат злажылі казак, і легенд, і песень людзі пра балота, пра сваё Палессе* (Я. Купала).

Хораша, напрыклад, можна сказаць пра вялікую колькасць чаго-небудзь так: *многа* (*гаварыць*), *шмат* (*памылак*), *багата* (*грыбоў*), *нямала* (*кніжак*), *безліч* (*птушак*), *мноства* (*кветак*), *процьма* (*рыбы*), *маса* (*людзей*), *навалам* (*бульбы*), *парадкам* (*часу*), *мора* (*каласоў*), *рой* (*дзяўчат*), *не абабрацца* (*папер*) і інш.

Цяпер амаль паўсюдна чытаем і чуем *шмат*. Так, на першай старонцы “Настаўніцкай газеты” за 24 студзеня 2002 г. у чатырох аўтараў бачна шэсць “*шматоў*”: *шмат* (часцей, прадстаўнікоў, станоўчага, часу, людзей, намаганняў). І тут жа выразы *многіх удзельнікаў*, *у многім залежыць*. Словы *многіх*, *у многім*, а таксама *множны* (лік), *множнык*, *множымае*, *множанне* сведчаць пра беспадстаўнасць ігнаравання першаэлемента *многа*.

Відаць, пры ўказанні на вялікі аб’ём ці масу рэчыва, працягласць працэсаў, глыбіню пачуццяў і г. д., што з’яўляюцца абстрактнымі, рэчыўнымі, зборнымі паняццямі, лепш і больш натуральна гучыць

і ўспрымаецца *многа* (вады, працы, грошай, сілы; таксама і дзяцей, людзей – яны ж не “шматы”).

Дарэчы тут і наступная заўвага. У рамане І. Мележа “Людзі на балоце” намі заўважана больш за дзесяць ужыванняў *многа* і толькі адзін раз – *шмат*, ды і то як частка складанага слова: *Звон гэты [дробных насельнікаў лесу] і шматгалосы птушыны спеў... чуліся тут цудоўнай песняй жніўня*. Назіранні над лексікай рамана дазваляюць сказаць, што роднай гаворцы І. Мележа не ўласціва лексема *шмат*. З разгледжанага сінанімічнага рада найчасцей ужываемае слова – *багата* (больш за 30 разоў).

З пачатку XVIII стагоддзя з’явілася ў мове ўсходніх славян запазычанае праз польскую мову з венгерскай слова *шарэнга*, дзе яно мела значэнне ‘*натоўп*’, ‘*атрад*’.

З’яўленне асобнага слова для абазначэння нейкай колькасці асоб, размешчаных адна каля адной, – *шарэнга* – у адрозненне ад пастраення ў парадку адзін за адным – факт заканамерны і станоўчы: узбагацілася сінаніміка мовы, разнавіднасць страявога парадку атрымала асобную назву.

Пашырэнне ж лексемы *шэраг* замест *рад* выклікае пярэчэнні лагічнага, эстэтычнага, псіхалінгвістычнага плану. Гэта ўжо не развіццё і ўдасканалванне мовы, а яе засмечванне.

Ужо нават у 70-я гады мінулага стагоддзя такая лексічная падмена стала актыўна падтрымлівацца праз мастацкую літаратуру і слоўнікі: Так, у Беларуска-рускім слоўніку (1962) да слова *рад* пададзена 10 значэнняў, а да слова *шэраг* толькі два. А ўжо ў ТСБМ (т. 5, 1984) розніца ў колькасці значэнняў зменшылася да мінімуму: не знайшлося толькі таленту прабор у валасах – *прамы рад* – назваць *прамым шэрагам*, а пракосы на сенажаці – *рады сена* – перайначыць у *шэрагі сена*.

І яшчэ. Калі аказалася беспраблемным побач з фраземай у *першых радах* змясціць і яе падноўлены варыянт у *першых шэрагах*, то фразема *гады ў рады* аказалася арэшкам не па зубах нікому.

Варта толькі прыслухацца да мовы радыё і тэлебачання, заглянуць у газеты і часопісы, пачуць і ўбачыць у кантэксце гэтае змрочнае, глухое, шорсткае *шэраг*, каб пераканацца ў яго няўтульнасці ў большасці выпадкаў у беларускай моўнай плыні. Напрыклад, у “Настаўніцкай газеце” (24.01.2002) чытаем: “Семінар прадугледжвае наведванне яго ўдзельнікамі *шэрагу* адкрытых урокаў; *шэраг* канкрэтных прапаноў выказаны ў адрас філасофска-грамадазнаўчых кафедраў; *шэраг* такіх выданняў і прапануюць сёння беларускія выдавецтвы”.

Тут гаворыцца пра факты, якія маюць месца ў рэчаіснасці паслядоўна. Гэта значыць, што больш правамерным было б ужыванне слова *рад* (*некалькі* і інш.), а дзе і ўвогуле абысціся без іх.

Вартасць і годнасць лексемы *рад* падкрэсліваецца і яе вобразным багаццем у паэзіі і фальклоры.

1. Луг заліўся галасамі:

Да яго ва ўсе канцы
Выйшлі стройнымі *радамі*
Загарэлыя касцы. (Я. Колас)

2. Здавалася, што ў гонар свята

Быў гэты марш, нібы парад.
Ішлі савецкія салдаты, – За
танкам – танк, За *радам* –
рад. (В. Габееў)

3. Не страшны гады суровыя, калі *рады* сталёвыя. (Прыказка)

Указанія выпадкі выцяснення з актыўнага выкарыстання слоў ёсць сведчанне свядомага і няўхільнага пашырэння тэндэнцыі аддалення беларускай *літаратурнай* мовы ад рускай. Толькі, як паказвае жыццё, такі лексічны ператрус не служыць на карысць павышэння прэстыжу беларускай мовы ў грамадстве.

Літаратура

1. Гілевiч, Н. С. Удумліва і асцярожна! Бо гэта ж мова!... / Н. С. Гілевiч // Народная газета. – 1992. – 9 снежня.
2. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – М.: Рус. яз.-Медиа, 2006. – Т. 2: И–О. – 779 с.
3. Жураўскі, А. І. Праблемы норм беларускай мовы / А. І. Жураўскі // XI Міжнар. з’езд славістаў. Доклады. – Мінск: Навука і тэхніка. – 1993. – С. 30.
4. Киселев, И. А. Частицы в современных восточнославянских языках / И. А. Киселев. – Минск, 1976. – 159 с.
5. Ключаў, Г. Недапушчальныя парушэнні / Г. Ключаў // Настаўніцкая газета. – 1974. – 21 верасня.
6. Крапіва, К. Грамадская неабходнасць і беспадстаўнае наватарства / К. Крапіва // Звезда. – 1972. – 29 сакавіка.
7. Лексика современного русского литературного языка. – М., 1968.